

A „tudós civil kurázi” megkésett dokumentuma

Liska Tibor *Ökonosztátja*¹ közismerten mintegy negyedszázados késéssel került a nem szakközgazdász olvasó kezébe, s ezt a körülményes fogalmazást nem kevésbé ismeretes módon az indokolja, hogy szakmai berkekben nemcsak a mű egyes részeinek textusa, kézírata volt az érdeklődők számára hozzáférhető, hanem egyebek között a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem eszmecseréin és vitáin a leglényegesebb pontokkal kapcsolatban — legalábbis ez a hozzászólások anyagait utólagosan tanulmányozó olvasó benyomása² — konszenzus alakult ki a liskai koncepció értékelésében. Ennek az értékelésnek megfelelően — melyről alább persze részletesebben szólnunk — a koncepció szervesen illeszkedik a magyar közgazdasági reformgondolkodás vonulatába, s a vállalkozáskonceptió több-kevesebb eleme a gazdasági élet számos ágazatában és területén jól alkalmazható. Maga az Ökonosztát rendelkezik továbbá olyan filozófiai dimenzióba emelkedő fejtegetésekkel is, amelyek meghaladni látszanak a szűkebben felfogott közgazdaságtan kompetenciáját és ezért (vagy egyszerűen csak annak következtében, hogy Liska konkrét koncepciójának kiforrásával a hangsúly a szaktudományos kérdésekre helyeződött, szemben a filozófiai vagy politológiai vonatkozásokkal) a műhöz kapcsolódó értékelésekben nem tematizálódnak. Már e megjegyzésekből is látszik, hogy az Ökonosztát nem szakványos közgazdaságtani értekezés, hanem egy „józan paraszti eszt” használó és saját árnyékától meg nem ijedő állampolgár közéleti megnyilatkozása. S meglátásom szerint a mű sorsára inkább ez a — stupid bürokratákat természetességgel ostorozó, a nagypolitika akkoriban „kényes” kérdéseit szókimondó józansággal tárgyaló — hangvétel és állampolgári tartás, semmint közgazdasági tartalma ad magyarázatot, hiszen már az ötvenes években megjelenhettek olyan rendkívül alapos, elemzésükben egyszer s mindenkorra érvényes monográfiák — mindenekelőtt Kornai Jánosnak *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című művére gondolok³ —, amelyek szakmai értelemben nem kisebb csapást mértek az addigi gazdálkodási gyakorlat alapjaira, mindezt azonban, mondhatni, disztíngváltabban tették, ezzel szemben Liska egész emberként, nyílt és „bursikóz” módon tartott tükröt a korszak gyakorlatának és szellemének abszurditásai elé.

Legáltalánosabb vonásaiban a liskai elemzés tehát illeszkedik a *magyar közgazdasági gondolat fejlődésébe*,⁴ abba a folyamatba, melynek során a szovjet típusú hadigazdálkodási modell működési zavarait a szakemberek egyre pontosabban azonosítják és írják le, s javaslatokat fogalmaznak meg e diszfunkcionalitások kiküszöbölésére. Hiszen a negyvenes évek másodikik, az ötvenes évek első felében létrehozott gazdasági mechanizmus alapvetően visszalépést jelentett a piaci folyamatokat és tulajdonosi érdekeltséget, valamint az állami irányítást és bizonyos mértékű redisztribúciót egyaránt alkalmazó „vegyes gazdaságok” teljesítőképességével szemben. A „Rákosi-rendszer” gazdasági értelemben vett történelmi szerepe — legalábbis a „nagypolitika” dimenziójában — egyes-egyedül annak biztosítása volt, hogy a hazai erőforrások minél teljesebb módon kapcsolódjanak át a hadigazdálkodás színhelyére. (Mindennek során, a szovjet minták átvételével — Kolosi Tamás kifejezésével élve: a magyar társadalom *kettős történetiségének* kialakításával⁵ — bizonyos „feudalisztikus” vonások is fölerősödtek,⁶ gondoljunk a pártállam paternalista monopolhelyzetére, a társadalom illetén túlpolitizáltságára, s ugyanakkor a politikai ellenzék működése közjogi formáinak fölszámolására. Találón írja ezért Liska, hogy a sztálini koncepció a feudalizmus bizonyos vonásait minősítette szocialistának. (Vö. 187. és

54. o.) Ha ellenben a világ nagypolitikáját meghatározó hatalmak az egyetlen emberi lehetőség, a békés egymás mellett élés iránt kötelezik el magukat, akkor értelmét veszti az autarkia ilyen militáns szellemű elve, s ezzel együtt lepleződik le az a tár-A szakmai dilettantizmus sikerességébe vetett korlátlan bizalom legalább annyira sadalom anyagi reprodukcióját egyre mélyebb válságba taszító gyakorlat, mely a gazdálkodás Nyugaton bevált valamennyi formájának és elemének felszámolásával és megszüntetésével egyrészt az érintett népgazdaságok teljes ellenőrzöttségét és egy-központú irányítottságát próbálta elérni, másrészt az „elvileg más” sulykolásával (vö. 174. ol.) az elmaradottság és a diszfunkcionalitás gyakorlatát próbálta a magasabb rendű fejlettség látszatával bevonni. Liskánál ekként már eleve kifejezetten pozitív hangsúllyal rendelkezik az autarkia eszméjének feladása és az az elv, hogy a nagypolitika különböző hatalmi tömörüléseihez tartozó országok között kívánatos a minél nagyobb felületű gazdasági érintkezés, a kölcsönös gazdasági függés, ugyanis ez a tartós és szilárd béke egyik legmélyrehatóbb záloga. (Vö. 139. o.)

A gazdaság normális működőképességének helyreállítása szükségszerű módon mindenekelőtt azt kívánja meg, mutatott rá annak idején Liska, hogy a hadigazdálkodás, a parancsuralmi, folyamatosan a gazdasági szereplőkhöz mérten külső erőszakot alkalmazó, merev központi tervutasítás és redistribúció rendszere leépüljön, valamint, hogy felértékelődjék a gazdaság szereplőinek (vállalatoknak és vállalkozóknak) önállósága, mind a termelési eredmények fölötti rendelkezésben, mind ama gazdálkodási—jogrendbeli jogosítványok tekintetében, amelyek éltető talaját adják az autonóm gazdasági szereplők kezdeményezőkéességének és organikus kooperációjának. A szovjet típusú rendszerek konformista közéleti szellemiségükkel, valamint a javadalmozás, a bérrendszer teljesen önkényes szisztémájával folyamatosan rombolják és herdálják a társadalmak működő- és megújulóképességének legfontosabb alapját, a tehetséget és a szorgalmat. (Jánossy Ferenc jellegzetes megfogalmazása szerint: a korszak politikai bizalmatlansága „az elvakultsággal határos — néha egy holdkóros vakmerőségéhez hasonló — bizalommal párosult. jellegzetessége ennek a korszaknak, mint a politikai bizalmatlanság.”⁷⁷) Liska egyébként a társadalmak legszűkebb keresztmetszetének az innovatív eszességet tartja: „mindig az ész lesz a legszűkebb és egyben társadalmilag legjövödelmezőbb erőforrás”, írja (292. o.). Ha a politikai szempontok krónikusan mindenkor primátussal rendezkednek a tárgyi-szakmai szempontokkal szemben, úgy, a társadalom póru-saiban érvényesülő hanyatlás okán, az ösztársadalom és ezen keresztül minden a társadalomhoz tartozó szűkebb-tágabb közösség mintegy spirálisan elmélyülő módon a helyzet vesztesévé válik, leszámítva persze azokat a csoportosulásokat, amelyek — nem stílszerűtlen itt a *Fordulat és reform* egyik megfogalmazásával élünk⁸ — teljesítménye messze nincs arányban a redistribúció hierarchiájában elfoglalt helyükkel.

A kibontakozást célzó intézkedések elképzelhetetlenek, írta a hadigazdálkodás rendszerével polemizálva Liska, az árrendszer megváltoztatása nélkül: a merev központi tervutasítás szisztémájával, a költségekkel arányos árak rendszerével szemben (mely olyan abszurd következményekhez vezet, hogy „minél drágábban termelünk, annál nagyobbban tűnik a jövödelmezőség”, 92. o.), ami a termelőknek semmiféle információt sem közvetít a tényleges társadalmi szükségletekről és a jövödelmezőségről, világpiaci árbázisú, a keresleti—kínálati viszonyoknak megfelelően rugalmas belföldi árrendszerre van szükség (vö. 95. o.), melynek következetes megvalósítása perspektívikusan — persze megfelelően „erős” honi gazdaságot feltételezve — a magyar fizetőeszköz konvertibilitása megteremtésének irányába mutat, ami pedig a maga részéről az állam devizagazdálkodási monopóliumának megszüntetését jelenti (vö. 25. o.).

Ezek a meglátások és kívánalmak ma már igen ismerősen hangzanak (egy részük megvalósult már, más részük a kívánatos és megvalósítandó dolgok között szerepel), ezért alighanem hajlamosak lehetünk elfeledni azt, hogy annak idején mennyire úttörő szerepre vállalkozott Liska ezeknek az alapösszefüggéseknek a kimonodásával. Erre épp annyira hajlamosak lehetünk, mint amennyire ma — amikor teljes

egyértelműséggel kimondható, hogy a szovjet típusú társadalmi modell világtörténelmi zsákutca,⁹ s hogy ekként korszakos vajúddal bizonyult életképtelennek a szocializmus egyfajta értelmezése — hajlamosak lehetünk elfeledni, hogy Liskának e műve velejéig szocialista szellemiségű alkotás.¹⁰ Ez jelentkezik mind a „létező szocializmusok” bizonyos elemeihez fűződő viszonyában, mind pedig javaslatai szellemiségének irányában. A nemtulajdonos (tehát különböző felhalmazott értékekből jövedelemmel nem rendelkező), dolgozó rétegek létbiztonsága, méltóságának megőrzése például kulcskérdés számára, nyilván lényegében ez motiválta a „jelen sem léti díj”-jal kapcsolatos meglátásait (vö. pl. 220, 224. o.). A másik ilyen szocialista érületű princípiumot a legegyszerűbben — bár Liska nem használja ezt a kifejezést — a „meritokrácia” megjelöléssel jellemezhetnénk.¹¹ (A „meritokrácia” szóban az „érdem” és az „uralom” található meg etimológiailag, tehát normatív értelemben egy olyanfajta társadalmi berendezkedésre utal, ahol alapvetően az egyes ember személyes érdemei, képességei és teljesítményei határozzák meg társadalmi állását. Itt a zárójelben röviden utalhatunk persze arra, hogy nem kevesen vannak, akik egy ilyen berendezkedés lehetőségét a különböző kommunisztikus víziókhöz mérten nem kevésbé tartják utópikusnak.) S ebből a meritokratikus képből számos következmény adódik: egyfelől, hogy az esélyegyenlőség pozitív értéként szerepel nála, másfelől pedig vállalkozáskonceptiójának forrásai is ehelyütt keresendők. S érvelésmentének magvát röviden össze lehet foglalni: a szocialisztikus elképzelések egyik legalapvetőbb hibája volt, hogy kiiktatták gazdálkodási elképzeléseikből a piacot és az árumechanizmusokat. Ezt a faktort a pusztulás terhe mellett meg kell őrizni és tovább kell fejleszteni, ám mondhatni a szocializmusban az „árut még árubbá kell tenni”, vagyis, érvel Liska, meg kell szabadítani a magántulajdon burkától, mely a tőkés társadalomban az árumechanizmusokat korlátozta. Alighanem ez érvelésének centruma, s tulajdonképpen ezzel magának a huszadik és huszonegyedik századnak az egyik legfontosabb társadalomelméleti problémáját érintette. A sztálini szovjet típusú rendszer tragikus lepusztulása nyomán ugyanis egyszer s mindenkorra világossá vált, hogy a piac felszámolása az emberi szabadság mint olyan felszámolását jelenti, a piac a Nyugat országaiban viszont mindenkor a magántulajdon intézményével járt együtt, ami viszont a nemtulajdonos rétegek-osztályok szabadsághiányát jelenti. A kapitalista szellemiségű megoldás itt a problémát oly módon tudja le, hogy mivel évszázados organikus fejlődés során jött létre a Nyugat nemzetgazdaságaiban az, hogy az árutermelés és a piac elválaszthatatlan volt a magántulajdon intézményétől, ezért ez a tényállás bizonyítja, hogy a magántulajdon mozgásterének korlátozása destruktív módon hat a gazdaság működőképességére. A szocialista szellemiségű megoldások keresése pedig olyan tulajdonformák kidolgozása felé próbál haladni, amelyek ötvözni képesek a piaci mechanizmusok dinamikáját az esélyegyenlőség értékével, mely nem konzervatív vagy liberális, hanem szocialista érték. (A konzervatív szemléletmód eleve az individuum fölötti aggregátumok egyenlőtlenességéből indul ki, azokat a szociális térben mintegy önmagukból újratermelődő és viszonylag zárt régióknak tartja — s nehéz volna persze tagadni, hogy leíró értelemben igen nagy igazságtartalma van ennek a konzervatív meggyőződésnek —, a liberális hitvallás pedig bármiféle szubsztanciális elmélet nélkül a jogi formák által biztosított egyenlőségre teszi a hangsúlyt, elfeledve vagy ignorálva azt a körülményt, amit Anatole France-nál alig fogalmazott meg bárki is találóbban: a szegény és a gazdag embernek egyaránt meg van engedve, hogy egy híd alatt töltsen az éjszakát.)

Liska vállalkozáskonceptiója mármost épp ilyen szocialista érületű megoldásmódot keres, érvelésének megfelelően versenytárgyalások keretében kell lehetővé tenni, hogy a legrátermettebbek juthassanak a termelőeszközök fölötti rendelkezéshez, az olyan emberek tehát, akik a legtöbbet képesek kihozni a mindenkori adottságokból. (Maga az Ökonosztát egyébként csak alapvonásaiban tartalmazza a Liska-féle modellt, melynek részletei nyilván a mű papírra vetését követő években kristályosodtak ki. A koncepciónak az Ökonosztáthoz mérten későbbi fejlődéseiről lásd a *Koncepció és kritika* egyes írásait.) S Liska törekvéseinek iránya akkor is tiszteletet parancsol, ha tudjuk, hogy koncepciójának kialakításakor nem vizsgálta például: a Nyugat országaiban miként viszonyulnak egymáshoz a tulajdonosi és a menedzseri

rétegek, s hogy ezekből a fejlődésekből nem kell-e olyan következtetésekre jutnunk, amelyek ellentmondanak okfejtéseinek; vagy hogy maga az általa kidolgozott elképzelés is — mint a *Koncepció és kritika* írásai mutatják — számos ponton támadható. Csak a legfontosabb mozzanatokot emeljük ki a kritikai észrevételekből: a vállalkozás készsége olyan lelki és személyiségbeli adottságokat feltételez, amelyek általánosság egy társadalomban soha sem válhatnak; a gazdaságnak vannak olyan ágazatai, ahol legfeljebb marginálisan lehet vállalkozások megoldásokat alkalmazni; az átlicítláthatóság elbizonytalanítón hat a vállalkozókra, s nem veszi figyelembe azt, hogy eredmény eléréséhez különböző időtávlatokra lehet szükségű különböző ágazatokban, illetve a gazdaság különböző (de)konjunkturális viszonyai között; tisztán logikai értelemben gondolva végig a javaslatokat, a Liska-koncepció, létrehozójának szándékával ellentétben, nem zárja ki a vállalkozói monopóliumok gyakorlati kialakulásának lehetőségét.

Liska koncepciója alighanem nagy szolgálatokat tett a fokozatosan magához térő magyar gazdálkodási kultúrában: olyan időkben lépett emfaticusan fel a vállalkozás és a piaci folyamatok mellett, amikor még ezek korántsem számítottak pozitív jelenségeknek, s elképzeléseinek kihívó jellegével Liska mintegy hozzájárult a mechanizmus-reform megvitatásának katalizálásához. Vállalkozási modelljének elemei minden bizonnyal kapillárisan tovább fognak élni gazdálkodásunk mindennapjaiban, a piac és a tulajdonformák összefüggéseinek fölvetésével pedig az Ökonosztát folyamatos kihívást jelent a társadalomtudományok művelői számára, Liska már említett példamutató tudós „civil kurázsijáról” nem is szólva, amit Lengyel László egy helyütt a következőképpen jellemezett: „Egyenes gerinccel kérd számon, hogy [a társadalom erőforrásaival renedlkező hivatalok és hivatalnokok] mit csináltak [s tegyük hozzá: mit csinálnak] a pénzünkkel!”¹²

MEZEI GYÖRGY

¹ *Ökonosztát — Felkészülés a mechanizmusreformra*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988, 323 o. A szövegben zárójelesen megadott oldalszámok az Ökonosztát megfelelő lapjaira vonatkoznak.

² Siklaky István (szerk.), *Koncepció és kritika — Vita Liska Tibor „szocialista vállalkozási szektor” javaslatáról*. Budapest, Magvető Kiadó, 1985. (A kötet címe Liska egyik 1963-as tanulmányának — „Kritika és koncepció” — a „duálisa”, ez a tanulmány megtalálható az alábbiakban idézett, Szamuely László által szerkesztett válogatásban.) A tanulmánykötet Nyers Rezső, Bársony Jenő, Liska Tibor, Siklaky István, Bokros Lajos, Kornai János, Berend T. Iván és Tardos Márton írását tartalmazza. Érdekesen szól hozzá a kérdéshez a szociálpszichológus is, vö.: Csepeli György, „Menekülés a vállalkozástól (A szociálpszichológia emberképe és Liska Tibor vállalkozáskoncepciója)”, a szerző kötetében: *Csoporttudat és nemzettudat*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1987.

³ A monográfia alcíme: „Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján”, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959.

⁴ Szamuely László (szerk.), *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése, 1954—1978 — A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. Az Ökonosztáthoz írott Előszavában Nyers Rezső is hangsúlyozza a műnek ezt a reprezentatív jellegét: a traktátus Liska Tibor „személyes teljesítménye, ugyanakkor a magyar közgazdasági gondolkodás élénk, pezsgő időszakának is a terméke”. (13. o.)

⁵ Kolosi Tamás, *Tagolt társadalom — Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 1987, 92. skk. o.

⁶ Vö. pl. Klaus-Georg Riegel, *Konfessionsrituale im Marxismus—Leninismus*. Graz etc.: Styria, 1985.

⁷ Jánossy Ferenc, „Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja” (1969), lásd Szamuely László (szerk.), id. m. 494. o.

⁸ Vö. *Fordulat és reform, a Medvetánc*, 1987/2. számának melléklete.

⁹ Pl. Kolosi Tamás, „Esélyeink”, *Valóság*, 1989/2.

¹⁰ A „szocializmus” problematikájának ügyében mindig ismét érdemes újraolvasni Kornai János „Hatékonyság és szocialista erkölcs” című tanulmányát, lásd *Ellentmondások és dilemmák*, Budapest, Magvető, 1983.

¹¹ A fogalom használatához lásd: Theodosius Dobzhansky, *Változatosság és egyenlőség*. Bukarest, Kriterion, 1985.

¹² Lengyel László, „Adalékok a ‚Fordulat és reform’ történetéhez”, lásd *Fordulat és reform*, id. k., 134. o.